

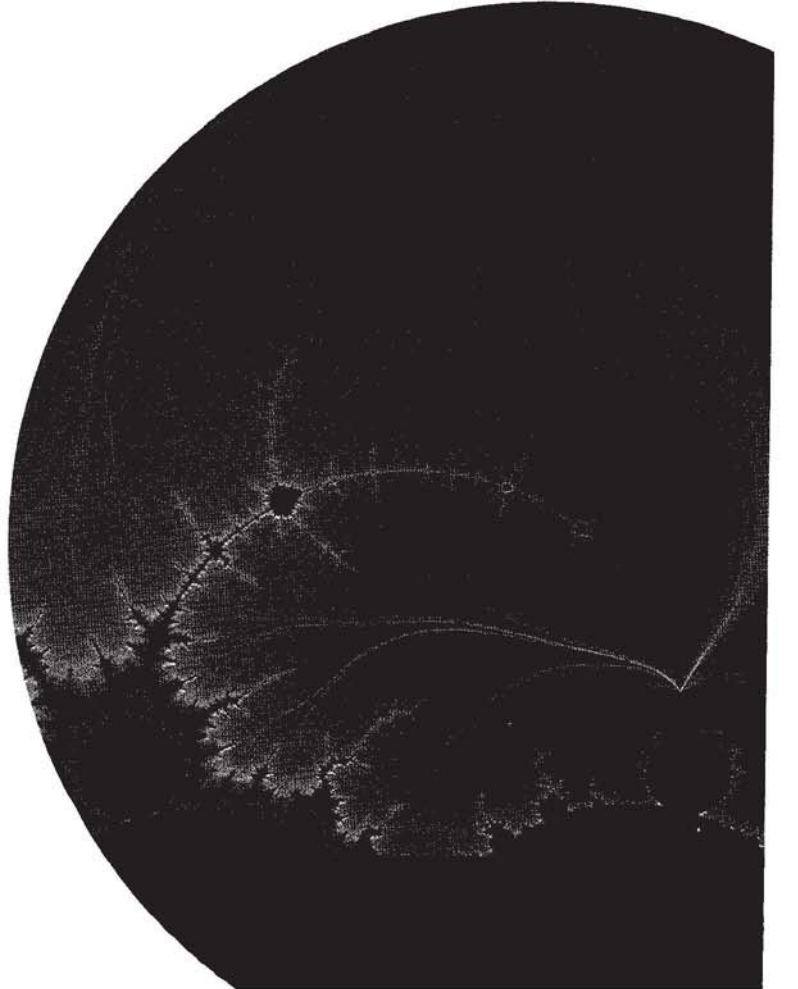
dinler ataerkil yapılar mıdır? bir çifte imkansızlık konusu olarak din ve kadın

İHSAN TOKER

Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Din, insan yaşamının bütün yönlerine nüfuz etme kabiliyetinde olan çerçeve oluşturmaktadır. Bu bakımdan dinler, insanların ve toplumların siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel yönlerini ilgilendiren düzenlemelerin de kaynağında yer almaktadırlar. Bu düzenleme ve yapılanmanın işlerlik kazandığı alanlardan birini ise cinsiyet sorunu oluşturmaktadır. Cinsiyet ve din ilişkisi, karşıt görüşleri savunanların tek yönlü iddialarına karşılık, gerçekten de “sorunlu” bir alanı temsil etmektedir. Dolayısıyla farklı bakış açılarını göz önünde bulundurmeyen değerlendirme tarzları başından tek yanlı, eksik ve hatta yanlış bilgi çerçeveleri olmaya mahkum görünmektedirler.

Din ve kadın ilişkisi konusunda ilk olarak ortaya çıkan problemlerden biri, terimin çok katlılığıyla ilgilidir. Özellikle dinî faktörden ne kastedildiği, söz konusu ilişkinin mahiyeti bakımından önemli değişiklikler gösterebilir. Bu bakımdan mesela dinî metinler, dinî kurumlar ve dinî olarak görülmüş olan gelenekler arasında bir ayırım yapmak gerekli

olabilir. Yine dinî metinler noktasında bile bunların aralarında ayrımı gerektiren durumlar olmaktadır. Bunun İslam konusunda tipik bir örneği *ayetler* ile *hadisler* arasındaki ayrım da ortaya çıkmaktadır. Bu ayrımın hem akademik çalışma/yönelim, hem de dinî öznelerin kendilerini konumlandırmaları açısından anlam taşıyabilmesi söz konusudur. Söz gelimi, ayetlere göre hadislerin daha kısıtlayıcı, hatta bu ikincilerin kadın düşmanı unsurları tarihî olarak taşıyor olduğu yolunda varsayımlarda bulunmak mümkündür.¹ Yine genel olarak bakıldığında din adamları sınıfının yorumlamalarının, ilgili dine ait kutsal metinlerdeki duruma göre daha daraltıcı durumda olduğunun varsayılabilirliği de söz konusudur. Özellikle büyük dinlerdeki dini organizasyonların kadınlara belli sınırların ötesinde yer verme konusundaki belirgin isteksizlikleri zaman zaman ilgili literatürde dile getirilen bir husustur. Ayrıca geleneklere meydan okunmak durumundaki dinî söylemlere sahip kadınlarda gelenekler yoluyla aktarılan muhteva reddedilirken, konunun daha çok ana metinlerle ve onun da kadın bakış açısından yorumlandığı görülmektedir. Bütün bunlar, din ve kadın ilişkisinde dinin farklı boyutluluklarının göz önünde bulundurulması gereğini ortaya koymaktadır.

İslam dini örneğinde de din ve kadın ilişkilerinde bu çok yönlülük esastır. Bu bakımdan kadınların İslam'la ilişki halinde oluşu, onların zorunlu bir şekilde bastırılmış ya da özgürleştirilmiş olmalarını gerektirmemektedir. Bundan dolayı da mesela birtakım seküler çevreler tarafından İslamcı kadınların oldukları gibi tanınmaları gerektiği yolunda görüşler ileri sürülmektedir.

İslam dini örneğinde de din ve kadın ilişkilerinde bu çok yönlülük esastır. Bu bakımdan kadınların İslam'la ilişki halinde oluşu, onların zorunlu bir şekilde *bastırılmış* ya da *özgürleştirilmiş* olmalarını gerektirmemektedir. Bundan dolayı da mesela birtakım seküler çevreler tarafından İslamcı kadınların oldukları gibi tanınmaları gerektiği yolunda görüşler ileri sürülmektedir.²

Dinler konusunda göz önünde bulundurulması gereken bir perspektif de onların toplumsal cinsiyetle ilgili şekillenmelerin bir kaynağı olmalarıdır. Toplumsal cinsiyet, toplum içerisinde cinsiyet tanımlamalarına dayalı bir kültür ve organizasyon muhtevasını dile getirmektedir. O, daha çok da “eşitsiz olarak dağıtılmış ve hiyerarşik şekilde organize olmuş gücün bir icra alanı”³ olarak ifade bulmaktadır. Burada toplumsal hayatın hem özel hem de kamusal katmanlarında kadınların kontrolü hususunda bir mücadele sergilendiği belirtilmektedir. İşte din kurumu da bu mücadelede önemli bir rol oynamaktadır. Ve bu bireysel, kültürel veya dinî kimliklere indirgenemeyecek bir çatışma potansiyelini taşımaktadır.

Bireyin dini, genellikle onun sosyalleştiği daha büyük bir grubun dünya görüşüyle bağlantılı olarak şahsî açıdan anlamlı bir inançlar, değerler ve pratikler bileşimidir. Sosyalleşme sürecinde büyük ölçüde alınan anlam sistemi, bu daha büyük grubun erkeklik ve kadınlığa ilişkin tanımları hakkında bir dizi inanç, imaj ve norm içermektedir. Bu bakımdan tüm dinlerin insan cinselliği ve toplumsal cinsiyet rolleri temasına hitap ettikleri görülmektedir. Bunun da ardında cinselliğin insan hayatında gizil bir güç olup çoğu toplumda sosyal tabakalaşmada belli başlı bir faktör oluşturması yatmaktadır.⁴

Bu tür toplumsal cinsiyet bakış açılarından dinlerin kadınlar karşısındaki konumları genelde ‘erkeği merkeze alan’ çerçeveler olarak ifade edilegelmiştir.⁵ O kadar ki mesela kadın düşmanlığının dinî köklerinin bulunduğu dair tespitlerin izahına bile gerek bulunmadığı belirtilmektedir. Bu şekilde tüm dinlerin sosyal öğretilerinin merkezinde cinsellik ve aileye, “takıntılı” olarak ifade edilen bir ilginin varlığı söz konusu olmaktadır. Dinlerde toplumsal cinsiyet ilişkilerine dair bu tür tavırların değiştirilmesi çok güç görünmektedir. Bu bakımdan dinlerde toplumsal cinsiyet ilişkilerinin teolojik savunuları yüz yıllar boyu sürdürülen bir çaba oluşturmuştur. Bu çabalar, kadınlara karşı ayrımları, ırkî ya da sosyo ekonomik ayrımlardan bile öteye taşıyan sonuçlarla birlikte anılmaktadırlar. Bunun nedeni olarak ise ırk ve sınıfın çoğu durumda yalnızca belli haldeki kişiler ve yerleri ilgilendiren, kayma halindeki ve belirsiz kategoriler oluşturmalarına karşılık, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin hemen herkes için taşıdığı ha-

yatı önem ifade edilmektedir. Ayrıca “ev”in inançları bir kuşaktan diğer kuşağa aktarmadaki yeri de kadın ve erkek rollerindeki değişimlere direnme durumlarını açıklayıcı bulunmaktadır.⁶

Bu açıdan bakıldığında İslam toplumlarında da erkek merkezli karakterin yansımalarını bulmak mümkündür. Mesela İslam’da otoritenin ailede reis, toplumda en üst düzeyde idareci ya da halife veya imam, yargıç ya da vali olarak erkeklere ait olduğuna dikkat çekilmiştir. Buna göre tüm önemli mevkiilerin İslam toplumlarında erkekler tarafından ‘işgal’leri söz konusudur.⁷

Dinlerin kadınlar karşısındaki konumlarının araştırılmasında üçüncü bir bakış açısı da değişme ve değişmezlik konularıyla ilgilidir. Bir başka deyişle burada dinlerin kadınlar karşısındaki konumlarının aslı ve dolayısıyla değişmez oluşu ile aksine zaman içerisinde dönüşüme uğrama potansiyeli taşıma gibi birbirinden farklı araştırma çizgileri ortaya çıkmaktadır.

İlk çizgide daha çok dinlerin kadınlara baskı uygulamakta, kadınları zayıflatılmakta ve erkeklere boyun eğmelerini meşru hale getirebilmekte oldukları hususu ön plana çıkmaktadır. Bu paralelde dinler erkeklerin hakimiyetini meşrulaştırmaktadırlar. Onlar sosyal, siyasî ve ekonomik yaşamla bütünleştikleri özel birtakım yolların baskıcı karakterlerinden sorumlu olabilmektedirler. Dinler, kadınların aslı olarak düşük konumda olduklarını vaaz edebilmekte hatta devlet gücünü bile onlara karşı kullanabilmektedirler. Özellikle feministler açısından negatif bir husus olarak dinler, kadınlar arasında ayrılıklara ve bölünmelere yol açabilmektedirler.⁸ Dünyadaki büyük dinler hâlâ kadınlardan tanrılara itaat ve ibadetin yanında erkeklere de itaat ve saygı talep etmektedirler. Söz gelimi İslam çerçevesinde bir kadının mümin olması durumunda Kur’an’a uymayı ve kocasına itaat etmeyi isteyeceği ileri sürülebilmektedir.⁹

Bununla birlikte ikinci bir çizgi, yukarıdaki hususu değişmez ve sabit durumlar olarak görmeyip dini toplumsal değişmeye açık bir konu olarak ele alan sonuçlar ortaya koymaktadır. Çünkü birinci çizgideki durumları vurgulayan görüşler dinlere ilişkin sadece tek bir bakış açısını ortaya koymuş olmaktadır-

lar. Oysa bunların karşısında dinî görüşler de bulunmaktadır; mesela liberal Müslüman feministler bu görüşlerle çelişen düşünce ve tavırlara sahiptirler.¹⁰ Özellikle göz önünde bulundurulması gereken şey, dinin kadınların hayatları üzerindeki etkisinin değişken ve dinamik karakterde olduğudur. Bu bakımdan tüm dinler kadınlara karşı erkeklerin çıkarlarına hizmet ediyor olsalar bile, her bir din içerisindeki inanç ve organizasyonlarda hâlâ çok büyük çeşitlenmeler bulunduğu uyarısında bulunmaktadır.¹¹

Sadawi, Arap kadınlarının halihazırda ulusal, sınıfsal ve cinsel düzeyde olmak üzere üç farklı formda baskıya maruz kaldığını; İslam’ın bu üçlü baskının aslı bir kaynağı olmadığını, sorunun asıl kaynağında ataerkil sınıf sisteminin yattığını belirtmektedir.

Dinlere yönelik olarak gerçekleştirilen tahlillerde, İslam ile ilgili olarak bu aslılık reddinin bir örneği Sadawi tarafından verilmiştir. Sadawi, Arap kadınlarının halihazırda ulusal, sınıfsal ve cinsel düzeyde olmak üzere üç farklı formda baskıya maruz kaldığını; İslam’ın bu üçlü baskının aslı bir kaynağı olmadığını, sorunun asıl kaynağında ataerkil sınıf sisteminin yattığını belirtmektedir.¹²

Yine Sadawi’ye göre İslam içerisinde kadının konumu başlangıç ve sonraki durum itibarıyla da farklılık göstermektedir. İslam tarihinin ilk dönemlerinde kendi hakları konusunda bilince sahip ve kendilerini savunmaya muktedir çok sayıda kadın örneğinin zikredilmesiyle Muhammed döneminde kadına ilişkin durumun genel itibarıyla olumlu olarak anılması söz konusudur. Ancak Peygamber’den sonra ardıllarının onun adımlarını takip etmeyip önceki dönemdeki evlilik ve boşanma konularındaki özgürlüğün yerine kadınlara, kendi iradelerine rağmen evliliği dayatan ve onları boşanma haklarından mahrum bırakan yeni yasalara tabi kıldıkları belirtilmektedir.¹³

Deniz Kandiyoti de akademik doğrultuda İslam’ın ataerkil yorumlarına meydan okuyan ve İslamî geleceğin kısımlarına ilaveten daha radikal alternatifler sunan, hazırdaki ayrımcı pratikleri gerçek İslamî ideallerden ayrılma olarak gösteren araştırmaların

ortaya çıkmakta olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁴ Bunun ortaya koyduğu sonuçlardan biri, varlığını Batılı kaynakların etkilerine borçlu olmayan ‘yerli feminizmler’in ifade imkanlarının ortaya çıkmasıdır. Mesela Fatima Memissi’nin ve Leila Ahmed’in çalışmaları bu türün karmaşık karakterdeki örneklerinin başında zikredilmektedirler.

Dolayısıyla dinlerin kadınlarla ilgili yapısal kültürel durumları çok boyutlu ve karmaşık bir konudur. Özellikle dinlerin kadınlar üzerindeki etkisi tek yönlü değildir. Dinler bir taraftan kadınların konumunu kısıtlayıcı ve zayıflatıcı etkilerde bulunurken, bir taraftan da onları güçlendirici ya da en azından olumsuzlayıcı bakış açıları ya da örnekler içermektedir. Bu

Bu bakımdan dinî strüktürlerin hem kadını bağımlı kılıcı hem de özgürleştirici potansiyel taşıdıklarından söz edilebilir. Dinlere ilişkin geniş malzeme arasında kadınları hem temizlik (purity), sevecenlik (loveliness) ve bekaret abideleri hem de kötü cadılar, ayartıcı sirenler (deniz kızları), hain fahişeler olarak tasvir edenlerini bulmak mümkündür.

bakımdan dinî strüktürlerin hem kadını bağımlı kılıcı hem de özgürleştirici potansiyel taşıdıklarından söz edilebilir. Dinlere ilişkin geniş malzeme arasında kadınları hem *temizlik* (purity), *sevecenlik* (loveliness) ve *bekaret abideleri* hem de *kötü cadılar*, *ayartıcı sirenler* (deniz kızları), *hain fahişeler* olarak tasvir edenlerini bulmak mümkündür.¹⁵

Böylelikle dinlerde kadınların konumu geniş bir spektrum boyunca değişiklik göstermektedir. Kadınların tamamen tâli ve bağlı kabul edildikleri tipler en çok bilinen bir uç noktayı temsil ederken, diğer uçta kadını üstün addeden oluşumlar yer almaktadır.¹⁶ Kadınlara bakış açıları yalnızca erkeklerin normal, orta menzilli insanîyet özelliklerine sahip olduklarını ima eder bir şekilde kadınları erkeklerden ya çok daha iyi ya da çok daha kötü görme durumlarına değinilmektedir.¹⁷

Dinlerin kadınlara yönelik pozitif unsurlar taşıdığı yolundaki örnekler hem alternatif dinî yapı/kültürlerden hem de kurumsal/tarihî dinlerin içerisinde

verilebilmektedir. Birincisine yönelik bir örnek “cadılık”la¹⁸ ilgilidir. Buna göre cadılık inançlarında dişil olan üstün kabul edilmekte ve böylelikle geleneksel tarihi dinler, özünde baş aşağı çevrilmektedir. Bu tür oluşumlarda tanrıçaların yanısıra bunların erkek eşleri de bulunmakta ve erkekler de tanrı olarak anılmakla birlikte, tanrıça daha yüksek değer taşımakta, itibar ve güç bakımlarından daha üst düzeyde bulunmaktadır.¹⁹ Bir başka örnek, kadınların liderlik ettikleri ve teoloji formüle ettikleri dinlerdir. Bir başka deyişle bunlar kadınların hakimiyetindeki dinlerdir.²⁰ Bu ‘kadın dinleri’ toplumsal cinsiyet uyumsuzluğu, anaodaklılık (matrifocality), kadınların izafi yüksek kişisel, sosyal ya da ekonomik otonomi durumları gibi faktörler tarafından beslenmektedir.²¹

Özellikle kurumsal ya da tarihî dinlerin içerisinde verilen örneklerden ise kadın ve erkeğin eşit olarak yaratılmış oldukları, kutsal metinlerde çok sayıda kadının adının geçtiği, dinî tarihler içerisinde çok olumlu kadın rol modellerinin bulunduğu, peygamber ya da birtakım dinî simaların kadınlara karşı saygılı ve onları işin içine dahil edici tavır ve davranışlar sergiledikleri,²² *Shaker* öğretisinde olduğu üzere Tanrı’ya ilişkin eril ve dişil kavramların bir arada formüle edildiği, *Din Kontları*²³ örneğinde kadınların eşitliğinin ve üreme haklarının desteklendiği, geleneksel dinî rollere karşı çıkan birtakım dindar kadınların çeşitli dinî gruplar içerisinde kabul gördükleri vs. türünden uzayan bir liste ortaya çıkmaktadır.²⁴

Bu ‘pozitif’ örneklerin yanında çok sayıda ‘negatif’ örneğin de mevcut olduğu bilinen bir durumdur. Her şeyden önce kadını olumsuzlayıcı tutumun genelliği söz konusudur. ‘Önce erkekler’ ya da ‘yalnızca erkekler’ türünden modeller bütün büyük dünya dinlerinin temel bir karakteristiği olmak durumundadırlar.²⁵ Özellikle feminist bakış açısından dünyadaki büyük dinler, kadınların erkeklere boyun eğdirilmesi bakımından benzer ilkeleri desteklemektedirler. Tanrı’ya eril karakteristikler atfetmek de bu ortak noktalar arasında yer almaktadır.²⁶

Ayrıca dinlerde kadınlara yönelik olumsuz bakış açılarını esas alan söylem, dinlerin, erkeklerin toplumda kontrolü kaybetme korkusundan dolayı kadınları günah keçileri haline getirdiklerini vurgulamaktadır. Bu bakış açısına göre ulusların ekonomilerini kon-

trol ve karara bağlayanların anonim global güçlerin zorluyor olduğu bir dünyada kadınlar üzerinde kontrolün makro düzeyde pek elde edilebilir olmayan bir dünyada karmaşaya karşı düzen, onurları ve güvenliklerini geri isteyeceklerini tahayyül edebilecekleri bir yer haline geldiği belirtilmektedir. Birçok erkeğin hayatın kontrolden çıkması durumu karşısında hala sorumlu olduklarını düşünebildikleri yerler olarak evlerinde kadınlara karşı çok katı kontrol uyguladıkları ifade edilmektedir. Bu da gerçek din adına kadınlara karşı açılmış bir savaş olarak betimlenmektedir.²⁷

Diğer taraftan *kadın maneviyatının* (spirituality) çok az rol modeli bulunduğu da dile getirilen bir husustur. Zaman zaman kadınlar manastırlarda rahibe olabilmelerine karşılık genelde keşişlerden daha alt düzeyde kabul edildikleri gibi, fazladan kurallarla yoğun bir kısıtlamaya tâbi tutulmaktadırlar. Aslında dinî unvanların bu açıdan kabaca gözden geçirilmesi bile bu konudaki durumu ortaya koymaya yetecektir. Bu unvanların ya dışıl karşılıkları bulunmamakta ya da olsa bile bunlar düşük konumları işaret etmektedirler. Söz gelimi *rahip* (priest), *master*, *guru*, *papa* kelimeleri böyledir. Yalnızca *priest* kelimesinin pagan ahlak dışı çağrışımlarla yüklü olarak *priestess* şeklinde bir karşılığı bulunmaktadır. Kadın maneviyatı/inanç hareketi pagan rahibelğe ilişkin bir mitoloji diriltip meydana getirmesine karşılık çoğu dinlerde kadının rahibelik rolü son derece kesin bir biçimde kısıtlanmış ya da yasaklanmış durumdadır.²⁸

Dinlerdeki ataerkil dokunun kendisini devam ettiriyor oluşu ilgili birçok araştırmada örneklerini bulmaktadır. Bugün Yahudilik ve Hristiyanlık bu tür erkek egemen anlayışların devamlılığını sergiliyor olarak görülmektedirler. Söz gelimi Jose Casanova'ya göre [Katolik] din adamları "zamanın en bariz ve önemli işaretleri/alametleri"nden biri olarak kadınların ataerkillik ve onun sonuçlarından kurtulmalarına ilişkin evrensel-tarihsel hareketlerini, moral söylemlerini kürtaj üzerine inşa ettiklerinde reddetmiş olmaktadır. Bu tarihî değişimin önemini reddediş, ataerkillik bir önyargıya atfolunabilir görülmektedir. Katolik ahlak geleneğinde ve Kilise'nin kurumsal yapılarında bu ataerkillik asli bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla bu bakışa göre geleneksel Katolik ahlak öğretilerinin, modern kadın

sorunu bakımından yeniden gözden geçirilmesi gibi bir durum söz konusu değildir.²⁹

İslam toplumlarında bu türden bir menfi örnek olarak da özellikle kadınlar bakımından bireyliğin tehlikeli olarak algılanması verilebilir. Bu bakımdan İslam dünyasında kadınların itaatsizliklerinden çok korkulduğu ileri sürülmüştür. Bu iddiaya göre kadınlar bir grup psikolojisi olarak İslam'a karşı en korkunç tehlikeye, yani bireyciliğe atıfta bulunmaktadır. Buna göre İslam toplumları kadınların kendi statülerini değiştirme iddialarına direnmiş ve bu dünyadaki kadın yanlısı eğilimleri bastırma yoluna gitmişlerdir. Bu eğilimler Batı'dan ithal olunmakla itham edilmekte ve hem kadınlardan, hem de bireycilikten korkulmaktadır.³⁰

Bu bakış açısından, kişinin kendi grubundaki insanlardan farklı ilgiler ve düşüncelere sahip olabilmesi anlamındaki bireyciliğin, "kolektivist" İslam için yabancı ve ölümcül bir kavram olması gibi bir durumla karşılaşmaktadır. Burada söz konusu olan,

O halde bu konunun tartışılmasında, kadınların dinler tarafından her zaman aşağılandıkları ve olumsuz tutumlara maruz bırakıldıkları türünden dini eleştirici hatta din karşıtı yaklaşımlar yahut kadınların dinler içerisinde sürekli ve değişmez bir şekilde el üstünde tutuldukları türünden, onları biblolar olarak takdim eden din-odaklı yaklaşım biçimlerinin her ikisinin de uzağında daha az özsel, daha göreceli, daha etkileşimsel ve daha mütevazı bakış açılarının varlığına ihtiyaç duyulduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

"grup-yönelimli bir İslam"dır. Orada bireysel arzular; dine saygısızlık, kaprisli, bencilce tutkular olarak aşağılanmaktadırlar. Mernissi'nin formülasyonu bu bireycilik, Müslüman düzende kontrol edilemez arzuların ve disiplinsiz tutkuların tecessüm etmiş hali olarak belirlenmiş durumdadır. O, bu haliyle de kesin olarak, yoğun bir şekilde bastırılmış eğilimlerin sembolüdür. Burada mevcut haliyle İslam, otoritenin meşru kaynağı olan, efsanevi olarak eş türden bir grup olan ümmet üzerine vurguda bulunan

bir *teokrasi* olarak görülürken, siyasi otoritenin kutusal kaynağının grup değil, birey olduğunu gösterdiği belirtilen *demokrasinin* karşısına yerleştirilmektedir. Bu "İslam"da amaç bireyin mutluluğu değil, ümmetin bekası olarak tasvir edilmektedir. Bu da Mernissi'ye göre kadınları boyun eğdirici konuma getiren bir durum ifade etmektedir.³¹

Yukarıdan beri anlatılmaya çalışılan bütün bu örnekler ve farklı bakış açıları göz önünde bulundurulduğunda, din ve kadın konusuna ilişkin sonuçların tek yönlü, tek katlı ve genel geçer nitelik taşımayacağı aşikardır. O halde bu konunun tartışılmasında, kadınların dinler tarafından her zaman aşağılandıkları ve olumsuz tutumlara maruz bırakıldıkları türünden dini eleştirici hatta din karşıtı yaklaşımlar yahut kadınların dinler içerisinde –ya da en azından belli bir din çerçevesinde- sürekli ve değişmez bir şekilde el üstünde tutuldukları türünden, onları biblolar olarak takdim eden din-odaklı yaklaşım biçimlerinin her ikisinin de uzağında daha az özsel, daha göreceli, daha etkileşimsel ve daha mütevazı bakış açılarının varlığına ihtiyaç duyulduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Böyle bir konuya böyle bir sağduyu epistemolojisi içerisinde bakmak, sorun olarak kabul edilmeyen durumların mevcudiyetine ilişkin yeni bilinç boyutlarını ortaya çıkartabileceği gibi, bu "sorun"ların giderilmesinde pekala ümit vaat edici imkanlar sunabilir. ■

bibliyografya

ARAT, Yeşim, 'Feminism and Islam: Considerations on the Journal Kadın ve Aile', Şirin Tekeli (ed.), **Women in Modern Turkish Society. A Reader**, Zed Books Ltd., ss.66-78.

BARLAS, Asma, "Beliveing Women" in Islam. **Unreading Patriarchal Interpretations of the Qur'an**, Austin: University of Texas Press, 2002.

BRUCE, Steve, **Fundamentalism**, Cambridge; Malden, Mass.: Polity Press, 2000.

CASANOVA, Jose, **Public Religions in the Modern World**, Chicago: Chicago Univ. Press, 1994.

JOHNSTONE, Ronald L. **Religion in Society: A Sociology of Religion**, New Jersey: Prentice Hall, 1997.

KANDİYOTI, Deniz, 'Contemporary Feminist Scholarship and Middle East Studies', Deniz Kandiyoti (ed.), **Gendering the Middle East. Emerging Perspectives**, I. B. Tauris Publishers, 1996, ss.1-27.

MC GUIRE, Meredith, **Religion in Social Context**, 2th ed., Belmont, Calif.: Wadsworth Publishing Company, 1987.

MERNISSI, Fatma, 'Feminity as Subversion: Reflections on the Muslim Concept of Nushuz', **Women's Rebellion and Islamic Memory**, London & New Jersey: Zed Books, 1996, ss.109-120.

MOJAB, Shahrzad, 'Theorizing the Politics of Islamic Feminism', **Feminist Review**, no.69 (Winter-2001), ss.124-146.

PUTTICK, Elizabeth, 'Women in New Religious Movements', Bryan Wilson, Jamie Cresswell (eds.) **New Religious Movements. Challenge and Response**, London and New York, Routledge, 1999, ss.143-162.

RAMAZANOGLU, Caroline, **Feminism and the Contradictions of Oppression**, London and New York: Routledge, 1989.

REED, Betsy (ed.), **Nothing Sacred. Women Respond to Religious Fundamentalism and Terror**, New York: Thunder's Mouth Press, Nation Books, 2002.

EL-SAADAWI, Nawal, 'Women and Islam', **The Nawal El-Saadawi Reader**, London and New York: Zed Books, 1997.

SERED, Susan, **Priestess, Mother, Sacred Sister**, New York: Oxford University Press, 1994.

STOWASSER, Barbara Freyer, 'Religious Ideology, Women, and the Family: The Islamic Paradigm', B. Stowasser, ed, **The Islamic Impulse**, Croomhelm, London&Sydney, 1987.

THE HOLY BIBLE, Thomas Nelson and Sons Ltd., 1952.

TUKSAL, Hidayet Şefkatli, **Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri**, Ankara: Kitabiyat 2000.

dipnotlar

¹ Barbara Stowasser hadis materyalinin özellikle çelişkili durumundan söz etmektedir. O, daha sonraki dönemlerde, daha öncekinin aksine kısıtlayıcı malzemenin genelde daha bol olduğuna dikkat çekmektedir. Bkz. Barbara Freyer Stowasser, 'Religious Ideology, Women and the Family: The Islamic Paradigm', B. Stowasser, ed, **The Islamic Impulse**, Croomhelm, London&Sydney, 1987, s. 286. Bu da, Kur'an'ın indirildiği dönemdeki kısıtlamaların -sonrakine göre- daha az bulunduğu yönünde bir perspektife konu olabilir. Bu ayrımın net olarak ifade edildiği iki araştırma için bkz. Asma Barlas, "Beliveing Women" in Islam. **Unreading Patriarchal Interpretations of the Qur'an**, Austin: University of Texas Press, 2002 ve Hidayet Şefkatli Tuksal, **Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri**, Ankara: Kitabiyat 2000, s.235 vd.

² Bkz. Yeşim Arat 'Feminism and Islam: Considerations on the Journal Kadın ve Aile', Şirin Tekeli (ed.), **Women in**

- Modern Turkish Society. A Reader**, Zed Books Ltd, s. 77.
- ³ Shahrzad Mojab, 'Theorizing the Politics of Islamic Feminism', **Feminist Review**, no. 69 (Winter-2001) s. 135.
- ⁴ Meredith Mc Guire, **Religion in Social Context**, 2th ed., Belmont, Calif.: Wadsworth Publishing Company, 1987, s. 96.
- ⁵ Bunun Hristiyan kutsal kitap koleksiyonundaki tipik bir örneği için bkz. 1 Corinthians, 11/3-12.
- ⁶ Bkz. Steve Bruce, **Fundamentalism**, Cambridge; Malden, Mass.: Polity Press, 2000, Polity Press, s. 32.
- ⁷ Nawal El-Saadawi, 'Women and Islam', **The Nawal El-Saadawi Reader**, London and New York: Zed Books, 1997, s. 80.
- ⁸ Bkz. M. Mc Guire, a.g.e., s. 96; C. Ramazanoglu, **Feminism and the Contradictions of Oppression**, London and New York: Routledge, 1989, s.153-154.
- ⁹ C. Ramazanoglu age., s. 150.
- ¹⁰ Aynı yer.
- ¹¹ C. Ramazanoglu, age., s.1 51
- ¹² N. El-Saadawi, agm., s. 91.
- ¹³ agm., s. 77.
- ¹⁴ Deniz Kandiyoti, 'Contemporary Feminist Scholarship and Middle East Studies', Deniz Kandiyoti (ed.), **Gendering the Middle East. Emerging Perspectives**, I. B. Tauris Publishers, 1996, s. 9-10.
- ¹⁵ R. L. Johnstone, **Religion in Society: A Sociology of Religion**, New Jersey: Prentice Hall, 1997, s. 255. Dinlerin bu çift yönlülüğüne ilişkin başka tasvirler için bkz. Elizabeth Puttick, 'Women in New Religious Movements', Bryan Wilson, Jamie Cresswell (eds.) **New Religious Movements. Challenge and Response**, London and New York, Routledge, 1999, s. 143.
- ¹⁶ Johnstone, age., s. 249.
- ¹⁷ age., s. 255.
- ¹⁸ Burada kastedilen Hristiyanlık öncesi pagan inanış sistemidir.
- ¹⁹ age., s. 249. Tarihi bazı araştırmalarda antik dönemdeki ilahların çoğunun dişil oldukları yani bunların tanrıçalar olduklarının ortaya konmuş olduğunu belirten ya da bunları ele alan bazı çalışmalar için bkz. N. El- Saadawi, agm., 1997, s. 73.
- ²⁰ Kadın hakimiyetindeki on iki din ya da dini alt gruba ait bir araştırma için bkz. Susan Sered, **Priestess, Mother, Sacred Sister**, New York: Oxford University Press, 1994.
- ²¹ Sered, age.
- ²² Mesela Hristiyanlık'ta İsa'nın, kadınlar ve erkeklere kendi takipçilerinden daha adil davranmış olduğu belirtilmektedir. Onun mucizeleri erkekler kadar kadınları da içine almaktadır. (Mesela Jairus'un kızı ve Peter'in kayınvalidesi). Yine kadınlar erkekler kadar güçlü iman ifadelerinden dolayı dikkat çekiyorlardı. İsa on iki havarisini seçerken olumlu davranmamıştı ama yakın arkadaşları arasında çok sayıda kadın bulunuyordu. Yine kadınlara yardım etmek üzere Şabat'ı ihlal ettiği durumlar olmuştu. Mesela Luke 13:10-13, R. L. Johnstone, age., s. 232-233.
- ²³ Katolikler, Protestanlar, Yahudiler, Müslümanlar, Hindular ve Budistler arasında ekümenik bir ittifakı hedefleyen bir girişim grubu.
- ²⁴ İslam tarihindeki ilk dönem örneklerinin bir dökümü için bkz. B. F. Stowasser, 'Religious Ideology, Women, and the Family', s. 287-289.
- ²⁵ R. L. Johnstone, age., s. 237.
- ²⁶ N. El- Saadawi, agm., s. 73.
- ²⁷ Rosemary Radford Ruether, 'The War on Women', **Conscience**, Winter 2001/2002'den Betsy Reed (cd.), **Nothing Sacred. Women Respond to Religious Fundamentalism and Terror**, New York: Thunder's Mouth Press, Nation Books, 2002, s. 4.
- ²⁸ E. Puttick, agm., s. 146.
- ²⁹ Jose Casanova, **Public Religions in the Modern World**, Chicago: Chicago Univ. Press, 1994, s. 200. Farklı bakışlara yukarıda değinilmişti.
- ³⁰ Fatma Mernissi, 'Feminity as Subversion: Reflections on the Muslim Concept of Nushuz', **Women's Rebellion and Islamic Memory**, London & New Jersey: Zed Books, 1996, s. 109-110.
- ³¹ Bkz. F. Mernissi, agm., 1